

ТЕРНОВСЬКИЙ А.М.

УДК 94(477.63) «1941»

РОЛЬ ОРГАНІВ НКВС У СТВОРЕННІ ВІНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ - СЕРПЕНЬ 1941 Р.)

Розглянуто процес створення винищувальних батальйонів Дніпропетровської області на початку Великої Вітчизняної війни, проаналізовано діяльність органів НКВС в організації винищувальних батальйонів на основі нових архівних матеріалів.

Ключові слова: НКВС, винищувальні батальйони, Велика Вітчизняна війна, оперативна група, органи Держбезпеки, Дніпропетровщина, 4-те управління.

Рассмотрен процесс создания истребительных батальонов Днепропетровской области в начале Великой Отечественной войне, дан анализ деятельности органов НКВД в организации истребительных батальонов на основе новых архивных материалов.

Ключевые слова: НКВД, истребительные батальоны, Великая Отечественная война, оперативная группа, органы Госбезопасности, Днепропетровская область; 4-е управление.

The article is devoted of the process creation of destructive battalions in the Dnipropetrovsk region in the beginning to Great Domestic war. The analysis of activity of bodies NKVD in organization destructive battalions is given on the basis of new archival materials.

Key words: NKVD, Dnipropetrovsk region, destructive battalions, Great Domestic war, operative group, bodies of State safety, 4 managements.

Далеко неоднозначну оцінку дають дослідники, публіцисти та журналісти системі НКВС, тому вкрай важливо на основі нових неопублікованих архівних матеріалів, досліджень без зайвої упередженості показати внесок органів НКВС у створенні винищувальних батальйонів.

Об'єкт дослідження - винищувальні батальйони Дніпропетровської області у системі Наркомату внутрішніх справ, предмет дослідження - робота органів держбезпеки у створенні винищувальних батальйонів. Мета: на базі архівних матеріалів показати роль органів НКВС в організації винищувальних батальйонів області.

У зв'язку із поставленою метою ставляться такі завдання: аналіз джерельної та історіографічної бази; вивчення місця та ролі органів НКВС в організації винищувальних батальйонів на початку Великої Вітчизняної війни; процес створення винищувальних батальйонів Дніпропетровської області.

У дослідженні використані нові архівні матеріали, здебільшого Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Матеріали знаходяться у фондах: «Український штаб партизанського руху. 4-й відділ управління НКВС» у ЦДАГО України. Матеріали являють собою різного роду доповідні

записки про стан винищувальних батальйонів області, списки командного складу, особові справи батальйонів, протоколи засідань обкому, міськкомів, райкомів КП(б)У, плани, звіти, зведення.

Усі використані матеріали у переважній більшості раніше не опубліковувалися. Що стосується історіографії проблеми, то на сучасному етапі розробки цієї теми, ми зіштовхуємося із незначною розробкою на регіональному рівні, не кажучи вже про загальнодержавний рівень дослідження. На радянському етапі дослідження, який характеризується тенденційністю, тематикою винищувальних батальйонів займалися П.М.Балковий [1], Ф.Г. Банников [2], С.В. Біленко [3] та інші. Внесок радянських дослідників полягає у тому, що вони поставили низку наукових питань для розв'язання, а також у розкритті фактичного матеріалу, який їм був доступний.

У радянський час не було прийнято вести мову про участь органів держбезпеки по створенню винищувальних батальйонів та партизанських загонів, які в основному формувались на базі перших під час Великої Вітчизняної війни по декількох причинах. По-перше, офіційна ідеологія у Радянському Союзі не могла допустити, що дані воєнізовані формування створювалися не комуністичною партією, а кимось іншим. По-друге, джерела по даній проблематиці були недоступні для більшості дослідників, бо були строго засекречені. І по-третє, дослідники радянської епохи у своїх працях, як правило віддзеркалювали позитивний досвід боротьби, що у свою чергу дещо міфологізувало реальну дійсність [8, с.3].

Зараз з'являються дослідження, які висвітлюють регіональні аспекти діяльності винищувальних батальйонів в Україні. Так, Л.С. Герасименко [6] досліджує винищувальні батальйони, які діяли в м. Київ, М.І. Михайлуца та Г.Х. Кязимова - на Півдні України [7]. Деякі аспекти діяльності винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області досліджені у публікаціях автора [14; 15; 16].

У зв'язку із розробкою наступальної воєнної доктрини у СРСР згорталася програма розробки ведення партизанської і диверсійної війни. Репресій зазнали працівники Генштабу, НКВС, секретарі обкомів, котрі на початку 30-х років займалися підготовкою партизанської війни, репресовані командири Червоної Армії, які мали спеціальну партизанську підготовку. Були ліквідовані тайники зі зброєю, боєприпасами, вибухівкою, призначеними для партизанських сил. Ліквідації зазнала мережа партизанських шкіл. Розформуванню піддалися партизанські загони і групи [4, с.60]. Таке відношення до підготовки партизанських і диверсійних кадрів боляче відобразиться згодом на таких формуваннях як винищувальні батальйони, партизанські загони, винищувально-диверсійні групи.

Війна - явище багатогранне, перемога у якій залежить від багатьох складових. Далеко не останню, а навіть першочергову роль у веденні війни відіграє тил воюючих країн та їх союзників, від роботи якого у великій мірі залежить рівень боєздатності армії, адже за його допомогою здійснюється постачання військ всім необхідним [14, с. 179-180].

Перебудова роботи тилу країни на воєнні рейки відбувалася у складній обстановці. Функціонування тилу країни, координування його роботи неможливе без надійного його захисту від підірвної дії ворога, дезорганізаторів, котрі своєю деструктивною роботою наносили збитки економіці країни та підривали можливість безперервного забезпечення всім необхідним регулярних частин.

Для боротьби із проявами ворожої агентури, забезпечення надійного захисту тилу, охорони громадського порядку - згідно з постановою РНК СРСР від 24 червня 1941 р. «Про заходи по боротьбі з диверсантами і десантами противника в прифронтовій смузі» [1, с.17], наказом НКВС СРСР за №0084 «Про заходи по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами на території УРСР» від 25 червня 1941 р. [17,

арк. 5] та виступом Й.В.Сталіна по радіо 3 липня 1941р. [12, с.15.] - були створені перші добровільні формування Великої Вітчизняної війни - винищувальні батальйони.

У Дніпропетровській області винищувальні батальйони почали формуватися після постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У «Про організацію винищувальних батальйонів для боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі» від 25 червня 1941 р. [9, с.39]. Надзвичайна обстановка, яка виникла у зв'язку із війною, особливо в прифронтових областях, вимагала створення винищувальних батальйонів у найкоротші терміни, протягом декількох днів. Управління винищувальними батальйонами, їх бойова підготовка, оперативне використання у боротьбі із ворожими парашутними десантами і диверсантами були покладені на НКВС СРСР і його місцеві органи [5, с. 542-543]. Створення винищувальних батальйонів вимагало від НКВС СРСР визначити організаційні форми, які пов'язані із управлінням цих формувань, і вирішити ряд інших складних проблем, пов'язаних із озброєнням, матеріально-технічним оснащенням, підбором людей, які б могли успішно вирішувати покладені на них задачі [3, с. 19].

Для забезпечення своєчасної і успішної боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника в прифронтовій смузі в НКВС СРСР створювався штаб винищувальних батальйонів. Начальником штабу винищувальних батальйонів НКВС СРСР призначений генерал-майор Г.А.Петров, який до цього обіймав посаду начальника штаба Опергруп по боротьбі з авіадесантами та диверсантами противника НКВС УРСР. Штаби винищувальних батальйонів при НКВС створювалися в областях та районах країни. Керівником штабу винищувальних батальйонів в Україні був призначений заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкач. Загальне керівництво винищувальними

батальйонами СРСР здійснювалося заступником голови РНК СРСР Наркомом внутрішніх справ Л. П. Берією.

Для забезпечення своєчасної та ефективної боротьби з парашутними десантами та диверсантами противника у всіх обласних УНКВС організувалися оперативні групи, у задачі яких входила організація, озброєння, підготовка винищувальних батальйонів. Начальником штаба Опергруп УНКВС по боротьбі з авіадесантами та диверсантами противника у Дніпропетровській області був призначений заступник начальника УНКВС Дніпропетровської області, старший лейтенант державної безпеки т.Кістерьов, який відповідав за загальне керівництво всією роботою по створенню винищувальних батальйонів та груп сприяння винищувальним батальйонам, його заступниками являлися - заступник начальника Дніпропетровського УНКДБ, старший лейтенант держбезпеки - П.К. Пугач, у задачі якого входило керівництво всією інформаційною роботою, яка забезпечувала своєчасну ліквідацію парашутних десантів, диверсійних груп та диверсантів-одинаків. Наступний заступник начальника оперативної групи - заступник начальника Управління міліції, лейтенант міліції - К.Т.Тітков - керував бойовими операціями проти десантів противника та організацією бойової підготовки бійців винищувальних батальйонів [17, арк. 5-7, 61].

Для обліку роботи оперативної групи була створена інформаційна група у складі: лейтенанта держбезпеки Цирліна, помічника оперативного уповноваженого Спецвідділу Журмана та сержанта міліції Палатного. Для бойових операцій проти десантів і диверсантів у м. Дніпропетровськ та його околицях до розгортання винищувального батальйону, створювалась при оперативній групі, постійний бойовий резерв у складі начальника резерву - інспектора відділу служби Управління міліції - т. Максимова та кулеметного відділення з особовим складом 14 осіб [17, арк.61]. До

роботи штаб оперативної групи приступив 26 червня 1941 р.

Згідно з розпорядженнями НКВС УРСР, керівники УНКВС областей разом з начальниками оперативних груп й очільниками УНКДБ протягом доби повинні були організувати при міських, районних відділах та відділеннях УНКВС винищувальні батальйони по боротьбі з парашутними десантами та диверсантами противника, чисельністю не менше 200 осіб у кожному. У Дніпропетровській області згідно Плану заходів по розгортанню винищувальних батальйонів, вже 25 червня 1941 о 10 начальник обласного УНКВС т. Павленко підняв питання на засіданні обкому партії про створення та укомплектування винищувальних батальйонів, про дислокацію та чисельність батальйонів по області, про передачу заявки про виділення необхідної кількості зброї, боєприпасів та оснащення начальнику Дніпропетровського гарнізону [17, арк. 93-94].

Винищувальні батальйони стали першими добровільними формуваннями в країні, в яких матеріалізувалися прагнення багатьох тисяч радянських громадян стати на захист своєї Батьківщини. Створення батальйонів стало справою новою, перед війною утворення подібних угруповань не практикувалося, звісно, із організацією винищувальних батальйонів проходило не все як хотілося, діяльність винищувальних батальйонів на пряму залежала від військової обстановки на фронті.

У діяльності винищувальних батальйонів в Україні можна виділити три основні етапи: 1) початок Великої Вітчизняної війни і до окупації території; 2) окупаційний період (у формі партизанських загонів, груп та винищувально-диверсійних угруповань); 3) період після визволення території з-під окупації [15, с.208]. Загальна періодизація для діяльності винищувальних батальйонів України, для кожного конкретного регіону, області залежить від перебігу військових дій на її території. Для

всіх регіонів, де створювалися винищувальні батальйони, початок їх організації припадає на кінець червня 1941 р. Тому для Дніпропетровської області перший період починається кінцем червня 1941 р. і закінчується жовтнем 1941 р.

Перший період діяльності батальйонів припав на складні часи у країні. Ситуація на фронті змінювалася щоденно. Потрібно було у найкоротші строки створювати винищувальні батальйони для вирішення нагальних потреб захисту тилу. Укомплектовувалися винищувальні батальйони, як зазначалося у вказівках вищого керівництва, із кращої частини молоді та людей, які за віком не підлягають призову до лав РСЧА, радянських активістів, здатних володіти зброєю, без відриву від виробництва.

Створювалися необхідні умови для підготовки бійця винищувального батальйону, котрий паралельно працює на виробництві, при цьому досягається належний рівень військової майстерності та виконання поставлених виробничих завдань, що перше та друге в умовах широких військових дій набирає ще більшої значимості, завдяки якій можна з гідністю відповісти ворогові.

На 26 червня 1941 р. у Дніпропетровській області створено 29 винищувальних батальйонів з особовим складом 5 401 осіб, а вже 28 червня особовий склад складав 5 910 осіб, у т.ч. командного складу - 261 осіб [20, арк.1-3,6,10].

Начальниками (командирами) винищувальних батальйонів призначалися працівники НКВС, переважно з прикордонних та внутрішніх військ НКВС та оперативні працівники міліції. Членів КП(б)У серед начальників винищувальних батальйонів області була більшість і становила - 83.3%; кандидатів у члени КП(б)У - 6.6%; членів ВЛКСМ - 6.6%; безпартійних - 3.3%.

Винищувальні батальйони створювалися при міських та районних відділах, відділеннях НКВС й у своїй оперативній і організаційній роботі

підпорядковувалися начальникам відповідних міськвідділів, райвідділів та районних відділень НКВС, які також нарівно з командирами батальйонів несли повну відповідальність за роботу винищувальних батальйонів.

Командний склад винищувального батальйону був наступним: командир батальйону (призначався органами НКВС); заступник командира батальйону з політичної частини (призначався міськкомом, райкомом КП(б)У); ад'ютант, він же начальник штабу (рекомендувався військкоматом), котрий повинен знати воєнну справу в об'ємі командира роти; помічник ад'ютанта (призначався командиром батальйону); командири взводів (призначалися командиром батальйону); командири відділень (призначалися командиром батальйону).

Кількість особового складу винищувальних батальйонів залежала від густоти населення, де організовувався винищувальний батальйон, знаходження важливих стратегічних об'єктів на території місця дислокації, а також кількості бійців, мешканців району, які перебували у лавах Червоної Армії. У середньому по області кількість бійців, які перебували у батальйонах, складала 220 осіб в одному батальйоні. У містах області приблизно особовий склад складався з 250 бійців. Кожен батальйону розбивався на 8-10 взводів, по 15-25 бійців у взводі.

Командування батальйонів знаходилося у містах та сільських райцентрах при міськвідділах та районних відділеннях НКВС. Так, наприклад, у м. Дніпродзержинськ винищувальний батальйон складався з 250 бійців - 2 взводи дислокувалися на Азототуковому комбінаті, з обслуговуванням селища Тритузне, інші взводи при Міськвідділі НКВС. У м. Кривий Ріг винищувальний батальйон нараховував 236 бійців - 2 взводи дислокувалися на Ленінському руднику, інші 2 взводи у Соцмісті, а останні при Міськвідділі НКВС. У м. Нікополі (229 бійців о/с) - 2 взводи

перебували у Соцмісті, інші при Міськвідділі НКВС. У м. Павлоград винищувальний батальйон з особовим складом 300 осіб дислокувався - 2 взводи на заводі №55, 2 взводи при Міськвідділі НКВС, інші повзводно по сільрадам. У м. Новомосковськ (200 бійців о/с) 1 взвод на Жерстекатальному заводі, 2 взводи при Райвідділенні, інші взводи повзводно по сільрадам Новомосковського району. У м. Марганець (218 бійців о/с) - 2 взводи при Міськвідділі НКВС, інші повзводно на рудниках. У м. Дніпропетровськ (осіб о/с): по 5-ти адміністративним районам міста по 2 взводи у кожному [18, арк. 4-5, 7-9]. У сільських районах винищувальні батальйони дислокувалися наступним чином: ядро батальйону (2 взводи) розташовувалося у райцентрі, інші повзводно у великих сільрадах району з урахуванням обслуговування всього району та швидкості перекидання у потрібний пункт для ліквідації парашутного десанту чи групи противника.

При дислокації взводів винищувальних батальйонів передбачався виробничо-територіальний принцип роботи та проживання бійців, що давало можливість більш ефективно виконувати покладені на винищувальні батальйони задачі. Зв'язок між командуванням батальйону та взводами здійснювався через групу зв'язківців, які були звільнені від роботи, котрі передавали розпорядження усьому винищувальному батальйону телефоном/телеграфом, а у разі відсутності зв'язку зв'язківці від'їжджали у райони дислокації взводів та відділень на машинах, мотоциклах, велосипедах, конях, або пішки, для цієї мети були розроблені маршрути.

Винищувальні батальйони озброювалися за рахунок складів УНКВС, а якщо в прифронтових районах, то винищувальні батальйони озброювалися ще й за допомогою військових складів. Норма озброєння винищувального батальйону складала: гвинтівок - 200 шт., пістолетів-револьверів - 20 шт., ручних кулеметів - 2

шт., гранат - 400 шт. Патронів для кулеметів - 5000 шт., на гвинтівку - 200 шт., пістолет-револьвер - 40 шт. [17, арк. 18]. Озброєння надходило до УНКВС Дніпропетровської області з м. Київ та м. Москва.

Усі бійці винищувальних батальйонів, а також військовозобов'язані запасу бійці батальйонів, вважалися мобілізованими і до призову в армію не підлягали. Військкомати зобов'язані були брати на особливий облік і рахували їх мобілізованими до лав РСЧА. Військкомати складали списки бійців винищувальних батальйонів на предмет отримання грошової допомоги членам сімей бійців винищувальних батальйонів [17, арк. 38, 92].

Директивою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. зазначалося у найкоротші терміни організувати підпільну мережу партійних органів і створення партизанських загонів та груп не тільки на окупованій території, але також і в тих районах, яким лише загрожувала окупація. Основною базою партизанських загонів стали винищувальні батальйони, які поступово реорганізовувались у партизанські. Усю роботу по переведенню батальйонів на партизанські методи боротьби вели органи НКВС, що дозволило у найкоротші строки створити партизанські загани.

Провідну роль в організації і підготовці винищувальних батальйонів відіграв 4 відділ (створений на базі оперативних груп НКВС -УНКВС республіки, області), який входив до складу НКВС, потім перейменованій на 4 управління. Організоване у серпні 1941 р. і очолюване П.А. Судоплатовим, який до речі 26 червня 1941 р. отримав посаду заступника начальника штабу НКВС по боротьбі з німецькими парашутними десантами [13, с.207]. Ці відділи були при штабі кожного фронту.

У задачі 4 управління входило: повсякденне керівництво організацією винищувальних батальйонів, партизанських загонів і диверсійних груп і їх бойовою діяльністю; організація живого і технічного зв'язку з винищувальними батальйонами,

що перейшли на положення партизанських загонів, а також з партизанськими загонами і диверсійними групами, що знаходяться у тилу супротивника; організація агентурної і військової розвідки районів вірогідних дій партизанських загонів і диверсійних груп; розвідка тилу супротивника і місць переправи партизанських загонів; забезпечення партизанських формувань зброєю, боєприпасами, технікою, продовольством й одягом. Начальник 4 відділу координував свої дії з організації партизанських загонів, винищувальних батальйонів і диверсійних груп з особливими відділами НКВС, військовим командуванням і радянськими партійними організаціями з питань: а) нових формувань партизанських загонів; б) підбору кадрів; в) визначення районів дій; г) перекидання загонів за лінію фронту; д) подальшого зв'язку із загонами; матеріального постачання [10, с. 259-260].

Коли лінія фронту все ближче і ближче просувалася до Дніпропетровської області, винищувальні батальйони брали участь в оборонних боях. На початку серпня 1941 р. командуючий Одеським військовим округом (який на той час дислокувався у м. Дніпропетровськ) генерал-майор М.Є. Чібісов підпорядкував собі всі винищувальні батальйони області [18, арк. 29-30]. І вони вийшли з-під юрисдикції органів НКВС.

Таким чином, НКВС у досить стислий термін, в умовах нестабільної ситуації на фронті, яка складалася не на користь СРСР, зумів організувати винищувальні батальйони, підготувати озброїти і перевести на партизанські методи боротьби, що в той час мало велике значення.

Бібліографічні посилання

1. Балковий П.М. Народне ополчення Радянської України / П.М. Балковий. -К., 1961.
2. Банников Ф.Г. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). / Ф.Г. Банников -М., 1968.
3. Биленко С.В. На охранятьла страны: Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / С.В. Биленко. -М, 1988.

4. Боярский В. И. Партизаны и армия: История утерянных возможностей/ В. И. Боярский. - Минск, 2003.
5. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 годов. Документы и материалы. - М., 1975.
6. Герасименко Л. С. Організація винищувальних батальйонів у місті Києві // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст./Л. С. Герасименко. - К., 2004. - Вип. 8. - Ч. 1.
7. Михайлуца М. І., Кязимова Г. Х. Народні формування в період оборони Півдня України (червень - жовтень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст./ М. І. Михайлуца, Г. Х. Кязимова. - К., 2004. - Вип. 8. - Ч. 1.
8. Попов А. Ю. НКВС и партизанское движение А. Ю. Попов. - М., 2003.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (22 июня 1941г. - 18 ноября 1942г.): Докум. и матер.: в 3 т. - К., 1985. - Т. 1.
10. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. докум. и матер. - М., 1985. - Т. П.
11. СССР в Великую Отечественную войну 1941 - 1945 гг. - М., 1970.
12. Сталин И. О Великой Отечественной Войне Советского Союза/И. Сталин.-М., 1947.
13. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 - 1950 годы/ Судоплатов П. А. - М., 2005.
14. Терновський А. М. Організація винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області на початку Великої Вітчизняної війни (червень - жовтень 1941 р.) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Зб. наук. пр./ А. М. Терновський. - Д., 2006. - Вип. 3. - С. 180-188.
15. Терновський А. М. Винищувальні батальйони Котовського та Магдалинівського району Дніпропетровської області періоду Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр.) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Зб. наук. пр. / А. М. Терновський. - Д., 2007. - Вип. 4. - С. 205-211.
16. Терновський А. М. Діяльність винищувального батальйону Васильківського району Дніпропетровської області в роки Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр.) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Зб. наук. пр. / А. М. Терновський. - Д., 2008. - Вип. 6. - С. 206-212.
17. Центральний державний архів громадський об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 62, оп. 8, спр. 30.
18. ЦДАГО. - Ф. 62, оп. 8, спр. 34.